

Een terugblik op Entomologische Berichten deel 1

Welke macrolepidoptera kenden men in 1902 uit Nederland?

Willem N. Ellis
Rob de Vos

TREFWOORDEN

Faunistiek, geschiedenis, Lepidoptera

Entomologische Berichten 75 (5): 182-187

In 1902 kondigde J.Th. Oudemans, onder meer in Entomologische Berichten, de verschijning aan van een naamlijst, van de hand van hemzelf en J.A. Snijder, van de Nederlandse macronachtvlinders. Het is interessant om deze naamlijst, die 770 soorten omvat, te bezien in het licht van de lijst die eraan voorafging (de 'Bouwstoffen', met 522 macro's) en de huidige situatie, met 983 soorten. De lijst pretendeerde duidelijk niet een uitputtende checklist te zijn van de Nederlandse fauna. Ondanks dat de lijst niet compleet was, omvat hij 41 soorten die thans als uit Nederland verdwenen moeten worden beschouwd. Vier soorten verschenen in Nederland als nieuwkomers ná 1902; hun geschiedenis wordt kort besproken.

Inleiding

In het nummer van Entomologische Berichten van november 1902 schreef J.Th. Oudemans een aankondiging van een naamlijst van Nederlandse macrolepidoptera (mét de Psychidae, die soms tot de macro's, maar vaak ook tot de micro's worden gerekend) (Oudemans 1902a, figuur 1). De prijs van de uitgave bedroeg 40 cent, maar bij afname van zes exemplaren was de prijs slechts f 2,00. Het is een beetje moeilijk voorstelbaar welke vlinderaar belangstelling zou hebben gehad voor zo'n bulk-korting! Naar het aantal exemplaren dat uiteindelijk verkocht is kan slechts worden gegist, maar een feit is dat slechts twee exemplaren uiteindelijk beland zijn in de bibliotheek van de Nederlandse Entomologische Vereniging. Het interessantste exemplaar stamt uit de nalatenschap van P. Tutein Nolthenius, die er zijn vlindercollectie in heeft beschreven (figuur 2).

De aankondiging verscheen niet alleen in Entomologische Berichten. Ook in het tijdschrift De levende Natuur staat dezelfde tekst. En op de 21e vergadering van de Amsterdamsche Entomologische Club (te Zeemanshoop), waarvan de notulen op dezelfde pagina in De Levende Natuur staan, maakt Oudemans er uitvoerig gewag van.

Oudemans was niet de enige auteur. Zijn medeauteur was J.A. Snijder. Over Oudemans – lang president van de Nederlandse Entomologische Vereniging en auteur van het monumentale boek 'De Nederlandsche insecten' (Oudemans 1896-1899) – is veel geschreven en te lezen, maar Snijder was een weinig bekend entomoloog. We kennen twee artikelen van hem in De Levende Natuur, waarschijnlijk nog een derde (onder de naam J.A. Snijders). Hij moet kort na 1902 van Amsterdam verhuisd zijn naar Bergen op Zoom. Hij overleed daar in 1931 (De Meijere 1947). Zowel de Leidsche Courant als de Middelburgsche Courant, beide van 15 april 1931, berichten dat zijn collectie (lang niet alleen vlinders) is geschonken aan het Rijksmuseum te Leiden.

Ter halve van de leesbaarheid worden hieronder de soorten aangeduid volgens de huidige naamlijst, die integraal gebaseerd is op de Fauna Europaea (Karsholt et al. 2013).

De 'Bouwstoffen'

Een halve eeuw voordien verschenen twee artikelen van De Graaf (1851, 1853). Ze waren zo fundamenteel dat ze veelal werden aangeduid als de 'Bouwstoffen', hoewel dat slechts de naam is van het tijdschrift waarin ze werden gepubliceerd. Ze gaven een samenvatting van wat tot dan toe van de Nederlandse vlinderfauna bekend was, en vormen min of meer het Oude Testament van de vlinderstudie in Nederland. Na aftrek van een aantal onvermijdelijke determinatie- en interpretatiefouten noemde De Graaf een totaal van 522 soorten. De lijst van Oudemans telt 770 soorten.

De EIS-Werkgroep Vlinderfaunistiek onderhoudt, samen met De Vlinderstichting, een database, Noctua, over het wel en wee van de Nederlandse vlinderfauna; die bestrijkt op dit moment 983 soorten macro's (met inbegrip van dagvlinders en psychiden); exoten zijn hierbij niet meegerekend.

Ontbrekende soorten

Het ligt voor de hand dat in 1902 een flink aantal thans, en mogelijk ook toen, meer of minder zeldzame soorten nog op ontdekking in Nederland wachtten. Daarnaast ontbreken echter niet minder dan 29 soorten, die wél worden genoemd in de Bouwstoffen! De naamlijst van Oudemans heeft geen toelichting, het is dus gissen wat daarvan de verklaring kan zijn. In sommige gevallen betreft het heel opvallende maar tevens bijzonder zeldzame soorten als de teunisbloempijlstaart, *Proserpinus proserpina* (Pallas) (figuur 3), of de koningspage, *Iphiclydes podalirius* (Linnaeus) (figuur 4). Alles overziende, is de meest waarschijnlijke verklaring dat het niet de bedoeling van de naamlijst was om een uitputtende lijst te geven van alle ooit in Nederland waargenomen soorten, maar louter van de soorten die redelijkerwijze konden worden aangetroffen. Dat past ook wel in het praktische doel dat de opstellers voor ogen stond: '...voor het noteren van vindplaatsen en vangsten, voor het aanleggen en catalogiseren van verzamelingen, voor ruilverkeer enz'.

Naamlijst van Nederlandsche Macrolepidoptera.

De ondergeteekende heeft, met medewerking van den heer J. A. Snijder, Oosterpark 39, Amsterdam, eene Naamlijst van Nederlandsche Macrolepidoptera samengesteld, gerangschikt volgens den nieuwen, in 1902 verschenen Catalogus van Europeesche vlinders van Staudinger en Rebel. Deze Naamlijst is geheel voor praktische doeleinden ingericht en te dien einde gedrukt op een in vakjes verdeelden ondergrond, terwijl onder elken naam twee rijen vakjes zijn opengelaten. Naast elkander bevat elk dezer rijen 17 vakjes, zoodat elke soort, behalve over de vakjes achter den naam, over 34 vakjes beschikt. Na allerlei voorloopige proefnemingen, heeft een dergelijke vorm voor deze Naamlijst zich als de meest praktische doen kennen en is zij geschikt voor allerlei doeleinden, o. a. voor het noteeren van vindplaatsen en vangsten, voor het aanleggen en catalogiseeren van verzamelingen, voor ruilverkeer enz. enz. De lijst is 33 bladzijden quarto groot, terwijl elke bladzijde twee kolommen bevat; zij is bij de schrijvers verkrijgbaar tegen f 0.40 per exemplaar, franco p. p. f 0.45 en per zes exemplaren tegen f 2.00, resp. f 2.15.

J. TH. OUDEMANS, Paulus Potterstraat 12,
Amsterdam.

1. De aankondiging 'Naamlijst van Nederlandsche Macrolepidoptera' door J.Th. Oudemans uit 1902, zoals verschenen in het eerste deel van Entomologische Berichten.

1. The announcement 'List of Macrolepidoptera of the Netherlands' by J.Th. Oudemans (1902), as appeared in the first volume of Entomologische Berichten.

P. Tutein Nolthenius

NAAMLIJST

VAN

NEDERLANDSCHE MACROLEPIDOPTERA

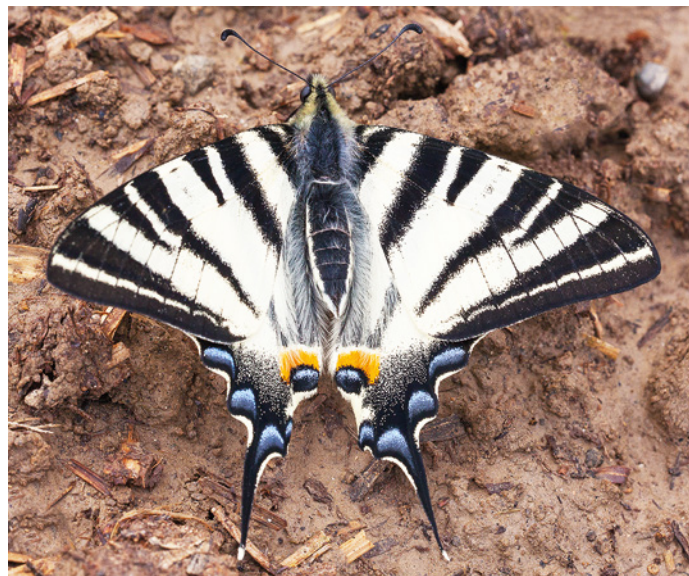
2. Kaft van het exemplaar van P. Tutein Nolthenius van 'Naamlijst van Nederlandsche Macrolepidoptera volgens den catalogus van Staudinger en Rebel (1901)', geschreven door Oudemans & Snijder (1902).

2. Cover of P. Tutein Nolthenius' copy of 'List of Macrolepidoptera of the Netherlands according to the catalogue of Staudinger and Rebel (1901)', written by Oudemans & Snijder (1902).

3. Teunisbloempijlstaart, *Proserpinus proserpina*, Hongarije, Vajta, 15.vii.2007. Foto: Joke Stuurman-Huitema

3. Willowherb hawkmoth, *Proserpinus proserpina*, Hungary, Vajta, 15.vii.2007.

4. Koningspage, *Iphiclidides podalirius*, Oostenrijk, Amstetten, 5.v.2014
Foto: Joke Stuurman-Huitema

4. Scarce swallowtail, *Iphiclidides podalirius*, Austria, Amstetten, 5.v.2014.

5. Donker halmuiltje, *Oligia latruncula*, Wijdewormer, 6.vi.2010. Foto: Joke Stuurman-Huitema

5. Tawny marbled minor, *Oligia latruncula*, the Netherlands, Wijdewormer, 6.vi.2010.

6. Naaldboomspanner, *Thera obeliscata*. Wijdewormer, 11.ix.2008. Foto: Joke Stuurman-Huitema

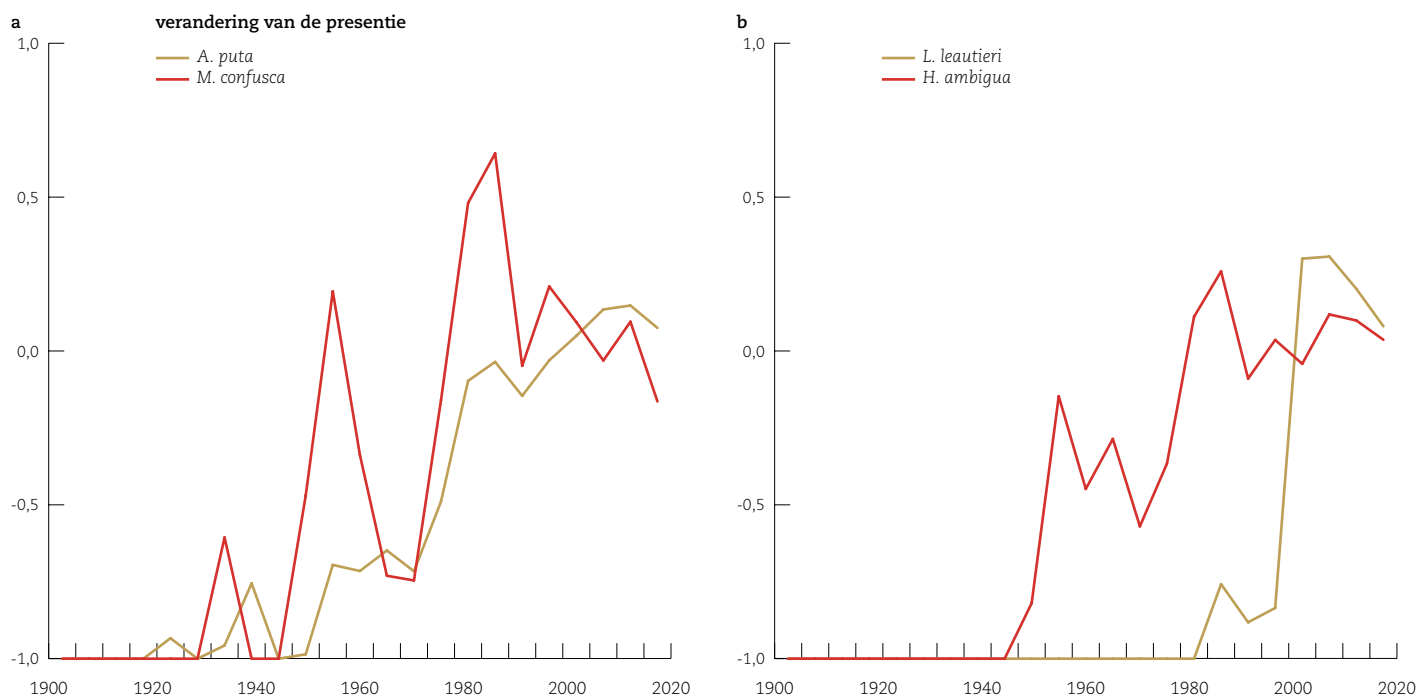
6. Grey pine carpet, *Thera obeliscata*, the Netherlands, Wijdewormer, 11.ix.2008.

7. Gele agaatspanner, *Gandaritis pyraliata*, Wijdewormer, 14.vii.2013. Foto: Joke Stuurman-Huitema

7. Banded straw, *Gandaritis pyraliata*, the Netherlands, Wijdewormer, 14.vii.2013.

Maar bij drie, thans zeer gewone, soorten is dat lastiger te begrijpen: het donker halmuiltje, *Oligia latruncula* (Denis & Schiffmüller) (figuur 5), de naaldboomspanner, *Thera obeliscata* (Hübner) (figuur 6) en de gele agaatspanner, *Gandaritis pyraliata* (Denis & Schiffmüller) (figuur 7). Van *O. latruncula* staan er in de database Noctua zes waarnemingen van vóór 1902, alle van gerespecteerde vlindersaars. Voor zowel *Th. obeliscata* als *G. pyraliata* zijn dat er zestien. Een inspectie in Oudemans' eigen collectie, thans in Naturalis, laat zien dat hij de soorten wel degelijk al voor 1902 verzameld had. Het is denkbaar dat Oudemans, in tegenstelling tot zijn tijdgenoten, deze drie als synoniem opvatte. In de naamlijst wordt een enkele maal een synoniem genoemd, en het zou dan voor de hand liggen als dat ook bij deze zou gelden. Dat is echter niet het geval. De verklaring moet daarom wel zijn dat Oudemans ze in 1902 niet onderkende, ze verwisselde met andere soorten, of twijfelde aan hun status.

10. Veranderingen in de presentie van de vier soorten die in de twintigste eeuw Nederland zijn binnengekomen. (a) *Agrotis puta* en *Macdunnoughia confusa*, en (b) *Hoplodrina ambigua* en *Lithophane leautieri*.

10. Changes in the presence of the four species that have newly arrived in the Netherlands in the course of the 20th century. (a) *Agrotis puta* and *Macdunnoughia confusa*, and (b) *Hoplodrina ambigua* and *Lithophane leautieri*. ('Presence' to be understood as the numerical share a species has in the entire macrolepidoptera fauna of the country).

Zeldzame soorten

In *Noctua* worden de soorten verdeeld in zes talrijke klassen, van zzz tot aaa. Dat gebeurt door (voor macro's, micro's en dagvlinders afzonderlijk) de soorten te rangschikken naar afnemende talrijkheid, en dan de rij op te knippen in zes even grote delen. Als die classificatie, op basis van de huidige situatie, wordt toegepast op alle soorten in de naamlijst van 1902 ontstaat tabel 1.

Omdat per definitie alle talrijke klassen evenveel soorten tellen zou de naamlijst in elke klasse ($770 - 41$ verdwenen soorten = 729) / 6 soorten moeten tellen, $121,5$ dus. Zoals tabel 1 laat zien is de werkelijkheid geheel anders. Natuurlijk valt het niet aan te nemen dat een soort in 1902 altijd even talrijk was als hij nu is, maar deze aanpak wekt toch de indruk dat de lijst van 1902 voornamelijk bestaat uit soorten die nu talrijk zijn, en dat thans (zeer) zeldzame soorten ondervetegenwoordigd zijn. Dat is geen wonder natuurlijk, de kennis van de Nederlandse vlinderfauna stond ook in 1902 nog in de kinderschoenen. De verzamelmethode waren nog betrekkelijk primitief en het aantal waarnemers was zeer beperkt.

Geografisch evenwichtig?

Het is a priori niet helemaal zeker dat de naamlijst Nederland in gelijke mate zou dekken. Anders gezegd: heeft elk van de elf toenmalige provincies evenveel aandacht gekregen? Het antwoord is te vinden door voor elke macro het spectrum te bezien van het aantal waarnemingen per provincie. (Talrijkheid per provincie zou beter zijn, maar willen we vóór ca. 1980 teruggaan in de tijd, dan zijn talrijke berekeningen niet mogelijk.) Het spectrum geeft een indruk hoe 'populair' elke provincie voor een soort is. Een optelling van die populariteitscijfers per provincie zou dezelfde verdeling moeten laten zien wanneer gekeken wordt naar alle thans uit Nederland bekende soorten, of naar de lijst van 1902, of naar de lijst van soorten in de Bouwstoffen. En ... dat is ook zo! Het is niet nodig om de tabel

te laten zien, want de drie cijferkolommen zijn vrijwel identiek. Het enige, kleine, verschil is dat, zowel bij Oudemans als in de Bouwstoffen, Limburg een beetje onderbelicht was.

Verdwenen soorten

Als onze interpretatie van de naamlijst juist is, dan betekent dit dat de 41 verdwenen soorten in tabel 1 rond 1902 nog in Nederland voorkwamen. Zo'n achteruitgang op een totaal van 770, ruim 5%, en dat voor een lijst die nog geen 90% van de huidige fauna beslaat is een verontrustend resultaat.

Dit komt overeen met de gegevens in *Noctua*: 13 soorten (macro's + *Psychidae*) verdwenen in de negentiende eeuw, 39 in de twintigste, dus in de periode ná de naamlijst. Binnenkort wordt in Naturalis de laatste hand gelegd aan het digitaliseren van de collectie van de Nederlandse vlinders. Wanneer die gegevens beschikbaar komen zal het mogelijk zijn een preciezere balans op te maken.

Nieuwkomers

Van ten minste vier soorten is het wel zeker dat ze pas in Nederland verschenen zijn ná het uitkomen van de naamlijst uit 1902. Het loont om daar wat verder op in te gaan.

Agrotis puta (Hübner) (figuur 8), de puta-uil, werd in 1922 voor het eerst in Nederland waargenomen, en wel op twee ver uiteenliggende, maar wel zuidelijke plaatsen: Domburg en Maasniel, respectievelijk in Zeeland en Limburg. Nadien breidt de soort zich geleidelijk naar het noorden uit; maar tot in de jaren 1970 is het toch vooral een soort van de zuidelijke helft van het land. Ook in delen van Duitsland is van een noordwaartse verschuiving sprake (Hock 1990, Steiner 1998), evenals in Groot-Brittannië (Fox et al. 2013). De laatstgenoemde auteurs brengen de expansie in verband met de opwarming van het klimaat, maar dat is niet zo makkelijk te rijmen met het vroege tijdstip van de uitbreiding in Nederland.

8. Puta-uil, *Agrotis puta*, Wijdewormer, 6.v.2014. Foto: Joke Stuurman-Huitema
8. Shuttle-shaped dart, *Agrotis puta*, the Netherlands, Wijdewormer, 6.v.2014.

9. Getekende gamma-uil, *Macdunnoughia confusa*, Hongarije, Vajta, 16.v.2008. Foto: Joke Stuurman-Huitema
9. Dewick's Plusia, *Macdunnoughia confusa*, Hungary, Vajta, 16.v.2008.

In 1933 en 1934 werden de eerste Nederlandse exemplaren gezien van *Macdunnoughia confusa* (Stephens) (figuur 9), de getekende gamma-uil. Niet in het uiterste zuiden, maar midden in het land, in Amsterdam. Ook de daarop volgende waarnemingen geven in niets het beeld van een noordwaartse areaaluitbreiding (1945: Zeist, 1949: Swalmen, Sint Odiliënberg, Tegelen...). Dat de soort sinds de jaren 1920 wel bezig is met een zuidwaartse expansie is wel duidelijk (Steiner 1997), maar het patroon is veel 'rommeliger' dan bij de vorige soort. Lempke schreef in 1972 dat het in Nederland hoofdzakelijk een zuidelijke soort is, en dat is nog steeds een goede samenvatting. De datering van de eerste exemplaren van de zuidelijke stofuil, *Hoplodrina ambigua* (Denis & Schiffermüller), is tamelijk onnauwkeurig. In de jaren 1940 is de soort gezien in Aerdenhout (NH), Den Haag (ZH), Wassenaar (ZH), Rockanje (ZH), Deurne (NB), Roermond (Li) en Epen (Li). Ook later valt er in de uitbreiding over Nederland weinig patroon te ontdekken, of het moest zijn dat de uiteindelijke talrijke verdeling van de soort van het zuidwesten uitwigt naar het noordoosten van het land. *Lithophane leautieri* (Boisduval), de cipres-uil, verschilt primair van de vorige drie genoemde soorten doordat hij

oligofaag is: zoals de Nederlandse naam aangeeft leeft de larve op Cupressaceae, zoals *Chamaecyparis* en *Juniperus*. Dat geeft veel mogelijkheden in de stad, een heel weinig daarbuiten. De eerste waarnemingen werden gedaan in 1980 in Zeeland en Zuid-Holland: Kortgene en Vlaardingen. Ze werden gevolgd door een hele reeks waarnemingen in dezelfde provincies, maar pas in 1999 werd de eerste waarnemingen daarbuiten gedaan (Putten, Ge) gevolgd door Den Helder (NH) in 2004. Figuur 10 toont de veranderingen van de presentie van de vier soorten vanaf hun binnenkomst in Nederland. Presentie is hier het aandeel dat een soort heeft in de totale fauna (van macro-nachtvlinders); de berekening wordt beschreven op de website Vlindernet.nl. Opvallend is het contrast tussen de snelle opkomst van *H. ambigua* en *M. confusa*, met de langzame opbouw van de populatie van *A. puta*. Dat de 21e eeuw voor alle vier soorten een teruggang markeert, is iets dat ze met veel andere vlindersoorten gemeen hebben. Hoe een en ander zich vertaalt in een kaartbeeld is te zien op de pagina 'verspreiding en zeldzaamheid' van de respectievelijke soorten op Vlindernet.nl.

Tabel 1. Verdeling van de soorten in de lijst van Oudemans & Snijder (1902) over de zes zeldzaamheidsklassen, van extreem zeldzaam = zzz tot extreem algemeen = aaa. De klassen, die gebaseerd zijn op de huidige situatie, tellen per definitie elk een even groot aantal soorten. In theorie zouden de soorten in de naamlijst daarom in zes even grote groepen verdeeld moeten zijn (derde kolom). De afwijkingen daarvan in de vierde kolom laten zien dat in de naamlijst de gewone soorten zijn oververtegenwoordigd.
Tabel 1. Distribution of the species on the list of Oudemans & Snijder (1902) over the six rarity classes, running from extremely rare = zzz to extremely common = aaa. The classes, based on the present situation, by definition contain an equal number of species. In theory therefore also the species in the old list should contain equal numbers (column 3); the deviations in column 4 suggest that the more common species are over-represented in the list.

talrijkeidklasse / abundance class	aantal soorten / number of species	verwacht aantal / expected number	verschil / deviation
(verdwenen / lost)	41		
zzz	52	121	-69
zz	92	122	-30
z	74	121	-47
a	115	122	-7
aa	162	121	41
aaa	234	122	112

Nawoord

Uiteraard is het onmogelijk de naamlijst hier af te beelden. Wie er belangstelling voor heeft kan een samenvatting ervan aanvragen bij de auteurs. Het toont de lijst van Oudemans & Snijder, in de oorspronkelijke en de moderne nomenclatuur, en tevens een verwijzing naar de soorten die genoemd worden in de Bouwstoffen. Een recente naamlijst van alle Nederlandse vlinders is beschikbaar op Vlindernet.nl (www.vlindernet.nl/vlindersalgemeen.php?id=294).

Dankwoord

Als zo vaak hielpen Godard Tweehuysen en Danny Boomsma met literatuur; daarvoor onze dank! Hartelijke dank ook aan Joke Stuurman-Huitema voor het ter beschikking stellen van een aantal van haar foto's.

Literatuur

- De Graaf HW 1851. Nederlandsche schubvleugelige insekten (Lepidoptera). Bouwstoffen voor eene Fauna van Nederland 1: 1-55.
- De Graaf HW 1853. Aanvulling der Nederlandsche schubvleugelige insekten (Lepidoptera). Bouwstoffen voor eene Fauna van Nederland 1: 215-269.
- De Meijere JCH 1947. De Nederlandsche Entomologische Vereeniging bestaat 100 jaren, maar is nog jeugdig van geest en nog steeds bloeiend. Tijdschrift voor Entomologie 88: 1-18.
- Fox R, Parsons MS, Chapman JW, Woiwod IP, Warren MS & Brooks DR 2013. The state of Britain's larger moths. Butterfly Conservation and Rothamsted Research.
- Hock W 1990. Zur Arealerweiterung von *Scotia puta* Hübner, 1800-1803 in den Niederlanden und dem Niederrheinischen Tiefland (Lep., Noctuidae). *Melanargia* 2: 17-30.
- Karsholt O, Van Nieuwerkerken EJ & De Jong Y 2013. Lepidoptera, Moths. Fauna Europaea version 2.6. Beschikbaar op www.fauna-eur.org [geraadpleegd 17 juni 2015]
- Lempke BJ 1972. De Nederlandse trekvlinders. 2/e. Bibliotheek van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging 12: 1-152.
- Oudemans JTh 1896-1899. De Nederlandsche insecten. Nijhoff.
- Oudemans JTh 1902a. Naamlijst van Nederlandsche Macrolepidoptera. *Entomologische Berichten* 1: 53.
- Oudemans JTh 1902b. Naamlijst van Nederlandsche Macrolepidoptera. *De levende Natuur* 7: 171-171.
- Oudemans JTh & Snijder JA 1902. Naamlijst van Nederlandsche Macrolepidoptera volgens den catalogus van Staudinger en Rebel (1901). Eigen uitgave.
- Snijder JA 1900. Een houtvernieler. *De levende Natuur* 6: 34-37.
- Snijder JA 1901. Een kluizenaar. *De levende Natuur* 6: 69-71.
- Snijders JA 1905. De satijnvlinder en zijn twee navolgers. *De levende Natuur* 10: 10-12.
- Steiner A 1997. Acronictinae, Ipimorphinae. In: *Die Schmetterlinge Baden-Württembergs*. 6. Nachtfalter 4 (Steiner A ed): 112-116 & 310-313. Ulmer Verlag.
- Steiner A 1998. Noctuidae. In: *Die Schmetterlinge Baden-Württembergs*. 7. Nachtfalter 5 (Steiner A & Ebert G eds): 521-523. Ulmer Verlag.

Geaccepteerd: 14 juli 2015

Summary

Which macrolepidoptera were known from the Netherlands in 1902?

In one of the first issues of volume 1 of *Entomologische Berichten* (1902), J.Th. Oudemans announced the publication of a checklist of the Netherlands' macrolepidoptera (including Psychidae), written by himself and J.A. Snijder. We compared this list with a previous source: De Graaf's 1851 and 1893 studies on the Lepidoptera of the Netherlands containing 552 macro's, and with the present situation, where 983 species are known (excluding exotics). The publications of De Graaf comprises a good number of species that are not contained in the list of Oudemans and Snijder; we conclude that their intention was not to present an exhaustive checklist of the fauna, but rather a practical tool for collection arrangement and exchange. Despite the incompleteness of the list, 41 species are mentioned that must be considered disappeared in the course of the 20th century. At the other hand, four species – *Agrotis puta*, *Hoplodrina ambigua*, *Lithophane leautieri*, and *Macdunnoughia confusa* – have appeared as new in the latter period. The pattern of their dispersal in the country shows interesting differences; in particular *H. ambigua* and *M. confusa* overran the country much more quickly than *A. puta*.

Willem N. Ellis & Rob de Vos
Naturalis Biodiversity Center
Postbus 9517
2300 RA Leiden
wnellis@bladmineerders.nl